

Rehák László

MARX MINDEN LÉTEZŐ KÍMÉLETLEN
BÍRÁLATÁNAK ÉRTELMEZÉSE KARDELJ
MUNKÁSSÁGÁBAN

Szemmel tartva saját szocialista társadalmi és marxista eszmei fejlődésünk szükségleteit és a bírálattal kapcsolatban nálunk kialakult különféle eszmei áramlatokat Kardelj Marxnak a „minden létező kéméletlen bírálatára” vonatkozó meghatározását a társadalombírálat kérdései kapcsán tárgyalja részletesebben.

Legismertebb ilyen tárgyú műve az 1966-ban (belgrádi Kultúra Könyvkiadó Vállalat) megjelent Jegyzetek társadalombírálatunkról¹ című könyve. De ez előtt is foglalkoztatta az említett kérdés, sőt idézett könyve megjelenése után is több ízben taglalta társadalombírálatunk elvi, eszmei és gyakorlati társadalmi vonatkozásait.

1. Kardelj hozzáállása a társadalombírálathoz

Hogy mennyire lényegesnek tartotta Kardelj a társadalombírálat kérdéskörét s a marxi „minden létező kéméletlen bírálata” meghatározását, amellyel a hatvanas években, de később is, éltek, sőt vissza is éltek nálunk, bizonyítja az a körülmény, hogy még személyes közreműködésével készült, de már halála után megjelent hétkötetes válogatott műveinek ötödik kötete is a Társadalombírálat címet viseli.² Ebben a kötetben is az egyik alapvető munka az 1966-ban megjelent zsebkönyv nagyságú alkotás. Megjegyzendő, hogy mivel Kardelj társadalombírálatunkról szóló könyve átfogó elvi megközelítés alapján dolgozza ki témáját, így egyike a leggyakrabban megjelentetett külföldi műveinek is.³

Eljáróban utalni kell a körülményre, hogy Kardelj a társadalombírálatot kettős, összevont és egyidejű értelemben használja. Kardelj szóhasználatában a társadalombírálat egyidejűleg jelenti a társadalmat, mint a bírálat tárgyát, de egyben társadalmi jellegű cselekvést is.

Kardelj 1966-ban közreadott könyvében világosan leszögezi, hogy milyen közelítéssel tárgyalja társadalombírálatunk elvi és időszerű kérdéseit. Nem arról beszél, hogy milyennek kellene lennie a társadalombírálatnak⁴,

hanem azt vizsgálja, milyen ennek a bíráltnak a társadalmi szerepe, tehát milyen ez a kritika valójában, milyen szándékú és mi célt szolgál. Elsősorban is a tudományos társadalombírálattal foglalkozik, vagyis az-
zal, amely tudományosságra törekszik, s csak elvétve érinti a minden-
nap, a gyakorlati tevékenység által kifejezésre jutó társadalombírálatot.
Végül pedig Kardelj szándéka megmagyarázni azon konfliktus okát,
amely társadalombírálatunk egy része és a szocialista gyakorlat leghala-
dóbb része között létrejött a hatvanas évek derekán. Ez a konfliktus
jelen volt az anarcho-liberalizmus kibontakozása idején és a nyolcvanas
évek elején is, más-más színezettel ugyan, de lényegében ha nem is min-
den részletében, de azonos társadalmi tartalommal és jelentéssel.

A konfliktus forrását Kardelj társadalombírálatunk egy részének jel-
legében látja. Előrebocsátja, hogy minden társadalombírálat többé-kevésbé
egyben politikai cselekvés is, s így megfelelő politikai fogadtatásra is lel,
akármennyire hangsúlyozzák is művelői politikán felüliségüket és tuda-
mányosságukat. Már a társadalombírálat megfogalmazása is utal a bíráló
szándékra, mert bírálhatunk, valamit tajtékzó dühvel, de szorongó gond-
terheltséggel is. Persze nem perdöntő a forma, amelyben kifejezzük tár-
sadalombírálatunkat, a tényleges mondanivaló mindennek a magva.
Figyelemre méltó Kardelj megállapítása arra vonatkozóan: mi rejlik
rendszerint a mögött, hogy milyen kellene a társadalombírálatnak len-
nie. Ezzel kapcsolatban megállapítja (10. l.):

„Annak örve alatt, hogy vitatják, milyennek kellene lennie társadalom-
bírálatunknak, valójában kialakul a véleményharc, de ezen túlmenően a
politikai és eszmei harc is szocialista fejlődésünk további útjáról. Tehát
szó sincs egy olyan viszonyról, amelyet a bíráló és a gyakorlat általá-
ban jellemez, hanem a különböző irányzatok összeütközéséről van szó
a társadalombírálaton belül. A kritika különféle eszmei, társadalmi-gazda-
sági és politikai kiindulópontjainak összeütközéséről, illetve ennek fel-
színre jutásáról van szó. Ennek a konfliktusnak pedig jelentősége lehet
abban, hogy fény derül arra az irányvesztésre, amelyet a dogmatizmus
és a meddő liberalista eklekticizmus előidézett eszmei életünkben és a
társadalomtudományú alkotásunkban...”

Kardelj megállapítja, hogy noha két különböző logikai rendszerből és
kiindulópontból fakadó, egymással szemben álló kritikával találkozha-
tunk, azok nemcsak társadalmi jelentésükben, de a társadalmi gyakorlat-
ban is igencsak egybecsengenek.

Társadalombírálatunkban megtalálhatók a sztálini típusú dogmatizmus
maradványai, amelyek Kardelj véleménye szerint nem tudatosan jutnak
kifejezésre. Valójában az ilyen irányzat etatista-technokrata jellegű, ami
mögött különböző érdekek bújhatnak meg. Ilyen érdek pl. „kezdve a
társadalmi viszonyok államkapitalista elképzeléseitől egészen az önző
nacionalista és hegemonista törekvésekig” (11. l.) fellelhető. Az ilyen irá-
nyú kritika alapvető törekvése, hogy visszatérjünk a politikai képviselői
állam rendszerére, amely megközelítené a sztálinista politikai rendszert,
ahol az állam csak a munkásosztály elidegenedett képviselője. Ez a jel-

lemzés attól függetlenül érvényes — hívja fel a figyelmet Kardelj —, hogy az ilyen hangvételű társadalombírálat szószólói személy szerint tudatában vannak-e ennek vagy sem.

A másik végletes társadalombírálatot Kardelj a formális liberalizmus kiindulópontjáról gyakorolt bírálatnak nevezi. Ez a bírálat megállapítása szerint függetlenül attól, hogy mennyire következetes nyíltsággal, de lényegében szembeszegül a társadalmi öngazgatás rendszerével mint a szocialista társadalom átfogó demokratikus politikai rendszerének alapvető struktúrájával. Ez a fajta társadalombírálat gyakran hangsúlyozza (11. lap), hogy az értelmiség „a társadalom kritikai tudata”, vagyis „a magasabb társadalmi célok” létrehozója és megfogalmazója, s ezért a szerepét — ami voltaképpen a munkásosztály társadalmi szerepe volna — az állami hatalom erejével igyekszik megvalósítani — jegyzi meg nem kis iróniával Kardelj.

„Természetesen, ez látszat (11. és 12. lap), mert itt nem az értelmiség szerepéről van szó, hanem a bürokratizmus védelméről és a társadalmi igazgatás elleni harcról. Mind e mögött könnyű felfedni a technobürokrata irányzat egy másik változatát, azzal a különbséggel, hogy az etatisztikus-bürokratikus mechanizmust ki akarják egészíteni szűk körű politikai klikkek egyeduralmával a hatalomért folytatott versengésben, de ugyanazon bürokrata pozíció megszerzéséért, amelyet különben oly hangosan támadnak.”

A tudományosan megalapozott kritikának Kardelj elsőrendű fontosságot tulajdonít. Leszögezi: „... Ahogyan a társadalombírálat szocialista társadalmunk fejlődésének feltétele, úgy a bírálat kritikai megvilágítása — társadalmi szerepe és hatása — is feltétel a valóban színvonalas tudományos társadalombírálat kifejlődéséhez.” (6. l.)

Idézett gondolatmenetéhez Kardelj még hozzáfűzi, miszerint a gyakorlatban nem ritka a romboló bírálat, amelyből nem tűnik ki, hogy tulajdonképpen miért is száll síkra. Ez a fajta bírálat vak és céltévesztésével megterheli a szocialista építésben utat kereső emberi tudatot. Ez a fajta bírálat konfliktusba került társadalmunk leghaladóbb gyakorlatával, (7. lap) „... mert gyakran arra törekszik, hogy konzerválja az átmeneti időszak már túlhaladott társadalmi viszonyait”.

A konfliktussal kapcsolatban Kardelj leszögezi: „Társadalombírálatunk egyes szerzői szüntelenül ismételtetik, hogy e vitás helyzet azért állt elő, mert »a hivatalos politika« megkísérli, hogy beavatkozzon a tudományba, a kritikába, a filozófiába. Az igazság éppen az ellenkező: nem »a hivatalos«, hanem egy másfajta politika már »beavatkozott« társadalombírálatunk, »tudományunk« és filozófiánk egy részébe és megkísérli saját fegyverével alakítani. Valójában, pont ez a konfliktus forrása.” (7—8. l.)

„Ezért kritikánk kritikája (8. o.) semmiképpen sem a létezőnek a kritikával való szembeszegülése — noha kétségtelenül ez is jelen van —, hanem kritikánk szükségszerű ellenőrzése gyakorlatunk által. Ezt a gyakorlat által való ellenőrzést nem kerülheti el semmilyen bírálat, éppen úgy, mint ahogyan a gyakorlat sem kerülheti el a bírálatot.”

2. A *marxi minden létező kíméletlen bírálatának értelmezése*

Kardelj azt vallja társadalombírálatunkat vizsgálva, hogy „a bírálat nem csak a nevelés eszköze, a bírálat egyben tevékenység, rombolás, alkotás is, röviden — társadalmi felelősségvállalás” (9. lap). Ezért a minden létező kíméletlen bírálatának a szükségességét, amelyről Marx is írt, Kardelj szervesen kapcsolja saját forradalmi folyamatainkhoz és elveti a meddő, forradalmi felelősség nélküli, elvont bírálgatást csakúgy, mint a bírálónak társadalmon kívüli vagy feletti voltát. Ebben, mint látni fogjuk, teljes egészében Marx gondolati világából merít. A minden létező kíméletlen bírálatának szükségességét a mi viszonyaink mai forradalmi fejlődésének időszakában Kardelj a következőképpen értelmezi:

„A minden létező bírálatának tételét — saját körülményeink között — úgy értelmezzük, mint a megvalósítottnak állandó kritikai elemzését azaz a szándékkal, hogy újabb célokat tűzünk ki; mint állandó kritikai viszonyulást mindennel szemben, ami a haladással szembeszegül, ami konzervatív társadalmunkban; mint állandó törekvés az új távlatok feltárására. Ilyen értelemben ez a tétel ma is ugyanúgy érvényes, mint Marx idejében volt, s ezért kifejezetten jelen van a JKSZ programjában is.” (29—30. l.)

Viszont ezt a tételt nálunk nemegyszer úgy is értelmezik, hogy „A kritika mint a gyakorlat, a minden létező dialektikus antitéziseként jelentkezik”. Ez csak úgy lehetséges, hogy szem elől tévesztik a kritika jellegéhez és céljához, kapcsolódó kérdéskört. Egyszóval azt a kétségtelen körülményt, hogy a bírálat, mármint a tudományos igényű társadalombírálat, mindig társadalmi cselekvés is. Akik ezt a tényt tagadják, megtehetik, hogy saját maguk előtt nem vetik fel bírálatuk destruktív vagy konstruktív voltát, szocialista vagy nem szocialista jellegét.

Ez utóbbi kritikusokról többek között Kardelj megjegyzi (30. lap), hogy számukra „megmarad minden létezőnek a bírálata általában és az általános bírálat szabadsága, mi több ezen tételen alapulhat az az elmélet is, amely szerint az alapvető társadalmi konfliktus a kritikusok (filozófusok) és a politikusok (a politikai gyakorlat hordozói) közötti. Itt a kritika már elveszti a gyakorlat iránti alkotó jellegű viszonyulását. Ebben a változatában a meglevőt úgymond csak az etika, az emberiesség, a szabadság és hasonlók általános szemszögéből bírálja. A kritika itt látszólag függetlenné és a gyakorlat fölé emelkedett etikai és erkölcsi tényezővé válik, öncélúvá, a kritikusok pedig külön társadalmi céhhé, amely a »a létezőn« kívül van, nincs a »létező« irányzatának hatása alatt és nem bírálható a »létező« részéről.”

Kardelj megjegyzi, hogy az ilyen elképzeléseket néhány szerző új fedezésként propagálja, holott Bruno Bauer már 1844-ben a következőket írta a berlini Allgemeine Literaturzeitungban: „A kritikus ne vegyen részt a társadalomnak sem a szenvedéseiben, sem az örömeiben; ne ismerjen sem barátságot és szeretetet, sem gyűlöletet és rosszakaratot; üljön a ma-

ga trónusán, ahol csak olykor csendül fel ajkáról az olümposzi istenek kacaja a világ fonáltságán.”⁵

Ehhez kapcsolódóan Kardelj idézi (31. lap) Marxnak Ludwig Feuerbachhoz 1844. augusztus 11-én írt levelét: „A Bauer-féle »Literaturzeitung« hangja ennél fogva a szenvedélytelen *megvetés* hangja, és ezt az azal is megkönnyíti magának, hogy az Ön és általában korunk által elért eredményeket vágja másoknak a fejéhez. Bauer csak ellentmondásokat fed fel, s e ténykedésben kielégülve, megvető „hm”-mel elvonul. Kijelenti: a kritika nem *ad* semmit, ehhez túlságosan spirituális. Sőt, egyenesen azt a reményét fejezi ki, hogy: »nincs messze már az idő, amikor az egész aláhanyatló emberiség felsorakozik a kritikával szemközt« — s *kritika: ő és társai*; »ők aztán különféle csoportokba osztják ezt a tömeget és valamennyinek kiosztják a testimonium paupertatis-t«.”⁶

Kardelj hozzáfűzi (31—32. l.) Marx idézett leveléből még a következő megjegyzést is: „E Literaturzeitung jellege abban foglalható össze, hogy a »kritikát« transzcendens lényvé változtatja. Ezek a berliniek *nem embereknek* tartják magukat, akik *kritizálnak*, hanem *kritikusoknak*, akik *mellesleg* szerencsétlenségükre emberek. Ezért csak egyetlen *valóságos* szükségletet ismernek el, az *elméleti* kritika szükségletét. Olyan embernek, mint Proudhon, ezért a szemére vetik, hogy „gyakorlati” „szükségletből” indul ki. Ez a kritika ennél fogva szomorú és előkelősködő spiritualizmusba torkollik. A *tudatot* vagy *öntudatot* tekintik az *egyetlen* emberi minőségnek. A szerelmet pl. tagadják, mert abban a szeretett lény csupán »tárgy«. Vesszen a tárgy! Ez a kritika ezért a történelem egyetlen *aktív* elemének tartja magát. Vele szemben áll az emberiség mint *tömeg*, mint renyhe tömeg, amelynek csak a szellem ellentétéként van értéke. Legnagyobb bűn tehát szerintük, ha a kritikusknak *lelkülete* vagy *szenvedélye* van, *ironikus jéghideg bölcsnek* kell lennie.”⁷ (Mindkét idézetben a kiemelések Marxtól.)

Marxnak az 1844-ben L. Feuerbachhoz írt levele nyomán Kardelj megjegyzi, hogy azok a jelenkori kritikusaink, akik a szubjektivista-idealista indítékek alapján bírálják, sokban hasonlítanak azokra a kritikusokra, akikkel Marx foglalkozik. Úgy tűnik, mintha az „Allgemeine Literaturzeitung” által megrajzolt „berliniek” késői ideológiai utódai lennének.

„Az így kimondott »minden létező bírálata« — fejti ki Kardelj a szubjektivista-idealista indítékú kritika elmarasztalását (32—33. l.) — teljesen értelmetlen és hiányoznak a reális dimenziói. Mert ha ebben rejlene az emberi gondolat értelme és az ember tudatos afirmációja, akkor ez egyben az emberi alkotás végét is jelentené társadalmunkban. A bírálathoz tudniillik csak egy meghatározott tézis antitézise lehet. Viszont, amire az ember szüntelenül törekszik, az a szintézis, az előrehaladás, a folyamat, amelyben a holnapi a maiban, a létezőben jön létre. Ezért a létező vakai bírálata a ma létezőben éppen azt rombolhatja le, ami magában hordja már a holnapi csíráját. Ezáltal viszont az ilyen bírálathoz valóban a holnapnak bírálójává válik a tegnapi védelmében.”

Kardelj itt nemcsak az ismert marxi bíráló általános módszerét hiányolja, vagyis azt, hogy elégtelen tagadni a helytelent, a túlhaladottat, azt is szorgalmazza, hogy ki kell fejteni a helyeset, az életrevalót, amivel a tagadott helyettesítendő. Az ilyen általános marxi bírálati módszeren belül Kardelj még hangsúlyozza a kritikai közelítési mód dinamikus követelményét is. Ennek kapcsán kifejti, hogy a legőszintébb társadalombírálat is meddő és értéktelen a társadalom szempontjából, amennyiben vak. Ilyenné válik az a társadalombírálat is, amely statikusan tekint a tényekre, függetlenül és elvonatkoztatva azokat az időtől és a történések helyétől, amennyiben tényekre támaszkodik, változásuk figyelembevétele nélkül és nem számol a tények meghatározott egybefonódásával és kölcsönös függőségével. Az ilyen bíráló egyenesen destruáló lehet, amelyet a társadalomnak túl kell haladnia éppen a saját fennmaradása és fejlődése érdekében.

Ezért veti fel Kardelj (33. l.): „Amennyiben a minden létező kíméletlen bírálatának szükségszerűségéről beszélünk, úgy fel kell vetni azt a kérdést is, milyen ez a kritika, mit akar elérni, mi a kiindulópontja, milyen helyet foglal el a valóságos társadalmi folyamatokban és azokban az adottságokban, amelyek meghatározzák a társadalmi változások irányát? Amennyiben a társadalombírálat képtelen lenne felmérni a tényeket abból a szempontból, hogy mit képviselnek a fejlődési folyamatok és változások kölcsönös függőségében, akkor ez a bíráló nemcsak vak és tudománytalan lenne, de még destruáló is.”

A valóban tudományos társadalombírálat, akárcsak a tudomány általában, mind nagyobb szerepet kap társadalmi fejlődésünkben. Ezt a társadalombírálatot Kardelj széles demokratikus jellegében értelmezi. Úgy, hogy az a társult dolgozók kezében, illetve társadalmi önzagaztató rendszere alapján az embernek mint társadalmi lénynek a szolgálatában van, fejleszti munkáját és társadalmi tevékenységét, lehetőséget nyújt számára, hogy a dolgokat és folyamatokat igazgassa (37—38. l.). Ezért számára nemcsak tudománytalan, hanem a végsőig reakciós is az az idejétmúlt elképzelés a társadalmi fejlődés hajtóerőiről, amely a társadalmat elitre és tömegre osztja. Ez a túlhaladott elképzelés — jegyzi meg Kardelj — ismét divatosá válik filozófusaink munkájában. Ez a tétele, de Kardelj számos más megállapítása is indokoltá teszi, hogy Z. Minović joggal megállapítsa: „Kardelj nemcsak az ilyen irányzatok megnyilatkozásait érezte, hanem annak szellemi áramlattá váló fokozatos kialakulását, amely filozófiai köntösbe burkolva csak valamivel későbbben alakítja át sajátos humanizmusát ultrabalos politikai törekvésekké.”⁸

Kardelj emlékeztet (39. l.), hogy Marxnak a minden létező bírálatáról szóló tétele mögött egész tudományos kutatómunkája ott áll. A tőke és korszakalkotó tudományos felfedezése, amelyek nemcsak bírálatot tartalmaztak, hanem a cselekvésre serkentő utasításokat is. Olyan utasításokat a társadalmi gyakorlat terén, amelyek több mint egy évszázada, hogy a munkásosztály és a szocialista erők társadalmi tevékenységének alapját képezik. Gondolatmenetét Kardelj a következőkkel zárja:

„Marx számára a társadalombírálat tehát nem volt öncélú, sem afféle »létezően« kívüli vagy feletti, hanem az új erőfeszítések kiindulópontja. A minden létező bírálatának jogáért küzdve nem az öncélúság, hanem azok a távlatok és célok vezérelték, amelyeket felfedett és kifejtett tudományos munkásságában. *Tehát annak szempontjából bíralt, amit alkotott. Az ő küzdelme a bírálat szabadságáért a küzdelem formája volt azért, hogy megvalósítsa azt, amit alkotott.*” (Kiemelés Kardeljtól.)

Kardelj még megjegyzi (38. l.), hogy annak alapján, amit Marx kifejtett a Feuerbachnak írt levelében, nehéz elképzelni, hogy azok a sajátos fajtájú kritikusok, akiket bírál a társadalombírálatról vallott elméletük miatt, Marxra hivatkoznának, pedig — állapítja meg — mégis így van. Ezt csak úgy tehetik, ha Marx szövegeiből mechanikusan kiragadott idézetekkel hozakodnak elő, függetlenül azokat Marx egyetemes koncepciójától, az adott időtől és helyzettől.

Kardelj utal arra (38. l.), hogy Marx nemcsak kritikus volt, és hogy a marxizmus legnagyobb történelmi jelentősége nem a tőkés társadalomnak és ideológiájának a bírálatában rejlik, noha tagadhatatlan, hogy Marxnak az e téren kifejtett ténykedése is hatalmas. Marx ugyanis „arra a kritikára támaszkodik, amelyet már ő előtte elvégzett a politikai gazdaságtan és filozófia”, majd leszögezi (38—39. l.): „Marx legnagyobb jelentősége a társadalmi törvényszerűségek sorának felfedezésében rejlik, amelyek lehetővé teszik az ember számára, illetve a leghaladóbb társadalmi erők számára, hogy tudatosan hassanak a társadalmi történések mind kiterjedtebb területeire, s hogy az emberek is azáltal válhatnak aránylag szabaddá, ha befolyásolják a társadalmi törvényszerűséget.”

3. Visszaélések és félreértések a társadalombírálat Marx szellemében való megvalósítása kapcsán

Teljesen indokolt, hogy a bürokratizmus központi helyet foglal el a társadalombírálatunkban — állapítja meg Kardelj. Ugyanakkor azonban felrója egyes szubjektivista-idealista kritikusaknak, hogy úgy tesznek, mintha ezt ők fedezték volna fel, holott ezt a problémakört a marxizmus már részletesen feldolgozta. A jugoszláv marxisták és forradalmi-társadalmi gyakorlatunk sikerének viszont inkább a bürokratizmus leküzdésében szerzett tapasztalatok, ennek eszközei és módjai könyvelhetők el. Ezek kapcsán Kardelj (13—14. l.) utal a szubjektivista-idealista bírálat reakciós politikai vonatkozására is:

„... az ilyen bírálat a maga szubjektivista és vulgáris leegyszerűsítésével hátrálást is jelent. A bürokratizmusban ugyanis mindenki azt kifogásolja, ami neki nem tetszik. A legvilágosabbak azok a kritikák, amelyek a bürokratizmust azonosítják a Kommunista Szövetséggel, mert ezzel világosan kifejezik, hogy számukra nem fontos a társadalombírálat, hanem szándékukban van társadmunkra olyan politikai irányt ráerő-

szakolni, amely nemcsak az öngazgatással, hanem a szocializmussal is ellentétes.

A jugoszláv kommunisták azonban a bürokratizmust olyan átfogó bírálatnak vetették alá, hogy azt a későbbi viták csak csekélységekkel toldhatták meg. Csakhogy ezzel sem a jugoszláv kommunisták „fedezték fel Amerikát”, mert a forradalmi munkásmozgalom elméletében és gyakorlatában már jóval előbb megfogalmazták a bürokratizmus bírálatának lényeges elemeit. A jugoszláv kommunisták érdeme a szocializmus eme fontos kérdésének megoldásában nem magának a bürokratizmusnak a bírálata, hanem a bürokratizmus legyűréséhez vezető utak és módszerek felfedése” — fejti ki esettanulmányában Kardelj.

A társadalmi viszonyok mélyreható változtatása, ami a Kommunista Szövetség alapvető eltökéltsége, csak úgy lehetséges a jövőben is, ha a párt tudatosan törekszik az elmélet és a gyakorlat egységére, s ha mindenkorra megőrzi kritikusságát.

1977-ben a következőképpen ír Kardelj a JKSZ bíráló, kritikus viszonyulásáról: „Nem szabad megfélemlenünk, hogy pártunk saját gyakorlatunk legszigorúbb bírálója volt már azért is, mert képes volt bírálatának — a különböző oldalról érkező nyomások következtében beállt ingadozások és elferdülések ellenére is — mindig érvényt szerezni, még hozzá úgy, hogy ne idézzen elő társadalmi megrázkódtatásokat. Társadalmunk gyakran és gyors változásokon ment keresztül. Sohasem kötötte magát egyetlen korábbi formájához sem. Úgy vélem, hogy ez társadalmunk nagy vívmánya, ez viszont a Jugoszláv Kommunista Szövetség szerepének és ténykedésének köszönhető.”⁹

Mivel — Kardelj 1972. évi fogalmazása szerint — a JKSZ elméleti és gyakorlati egységének elve úgy értendő, hogy a Kommunista Szövetség a valóságot nem csak szemléli, hanem a társadalmi fejlődés serkentője, a társadalmi átalakulás szorgalmazója is, így számára lényeges az olyan tudományos tevékenység, amely új utakat fed fel öngazgatású szocialista társadalmunknak. De az előbbi megállapításhoz még Kardelj hozzáfűzi: „Mindemellett a Kommunista Szövetségnek figyelembe kell vennie azt is, hogy noha a tudomány az ember leghatékonyabb fegyvere, mégis az emberiség történelmének és a tudomány fejlődésének hajtóereje maga az ember, méghozzá az adott termelőviszonyok között, a maga osztály vagy szociális, kulturális és egyéb érdekeinek érvényesítéséért küzdő ember.”¹⁰

Ezekből a tárgyi társadalmi adottságokból indul ki Kardelj, amikor a bürokratizmus lényegét is a társadalmi viszonyokban látja és elutasítja a bürokratizmus felületes, elvont bírálatát. Így többek között a Megjegyzések társadalombírálatunkról című kötetében leszögezi (17. l.): „Mivel a bürokratizmus nem valamilyen véletlen eszmei tévelygés vagy a hatalomvágy szubjektív megnyilvánulása, de erkölcsi fogyatékoság vagy a tisztségviselés tartozéka sem, hanem az emberek közötti *társadalmi-gazdasági viszonyok* meghatározott vetülete, így kézenfekvő, hogy ennek a vetületnek kellene a valódi tudományos társadalombírálat tárgyává

lennie, s csak azután következne ennek a jelenségnek minden más megnyilvánulása és következménye, ideértve a bürokratikus magatartást mint egyéni tulajdonságát is.”

Így fogva fel a bürokratizmust, annak lényegébe hatolva, s ennek alapján felvetve a bürokrácia bírálatának alapvető megközelítését, Kardelj világosan kifejti a következőket is (14—15. l.): „Különösen nagy kárt okoz a bürokratizmus valódi bírálatának és leküzdésének társadalombírálatunknak az a része, amelyik a bürokratizmusban többé-kevésbé az emberek szubjektív jellegzetességét vagy a tisztségekhez kapcsolódó jelenségeket látja. Az ilyen szubjektivista elméleteknek megfelelően egyesek a bürokratikus „tulajdonságok” hordozóit veszik üldözőbe, mások megkísérlik a bürokratizmust megszemélyesíteni oly módon, hogy a társadalmi vagy politikai tisztség bármely viselőjét bürokratának kiáltják ki.”

A felületes társadalombírálatról Kardelj még megjegyzi (28. l.): „Ezért a »bürokratizmussal való leszámolást« hirdető verbális-moralista vagy liberalista szerzők nagyobb része, akik nem látják a társadalmi élet objektív törvényszerűségeit, néha a bürokratizmusnak még hatékonyabb hordozói és támaszai, mint a »bürokratikus« állami, pártbeli vagy gazdasági tisztségviselő.”

A felületes bírálókat a következőképpen jellemzi Kardelj (59. l.): „A korlátolt filiszter jellemvonása, hogy az egész világot önmagával méri. S amennyiben a világ nem halad olyan irányba, ahogyan ő elgondolta, akkor ezért a világ hibás, nem pedig az ő rövidlátása. A mindennapi életben ez a jelenség nem annyira szembetűnő. Ha azonban egy ilyen »bölcsele« a filozófus és a társadalombíró szerepében tetszeleg s az örök igazságok nevében (vagy saját tudatlansága nevében) meg akarja menteni az embert, az ilyen vállalkozás vagy nagyon nevetségessé, vagy nagyon tragikussá válik...”

Erre a jelenségre, hasonló szókimondással Bakarić is kitért Társadalmi fejlődésünk objektív törvényszerűsége és a társult munka című írásában (1982): „S ha ezt az új helyzetet társadalmunkban felvetnénk, akkor ki-vernénk mindazoknak a „tökfilkóknak” a fejéből, (bocsánat a kifejezésért), akik bírálják társadalmunkat és felfigyelnek egyes tényleges problémánkra, ami alapján a vezetés tehetetlenségéről beszélnek. Amennyiben eléjük tűznénk a feladatot, hogy ezeket a problémákat meg is oldják — az adott határok között —, akkor az egész másmilyennek tűnne fel nekik.”¹¹

4. A társadalombírálat mint alkotó társadalmi cselekvés

Az objektív társadalmi törvényszerűségek és a társadalombírálat összefüggését Kardelj a következőképpen magyarázza (60. l.): „A valóban tudományos és marxista társadalombírálat egyetlen és megkerülhetetlen kiindulópontja a társadalmi fejlődés objektív törvényszerűségének és a

társadalmi gyakorlat összehangolásának ismerete az adott törvényszerűségekkel. Egyes, magukat marxistáknak valló szerzőink azonban a gyakorlatban tagadják, vagy legalábbis lebecsülik a szocialista társadalom anyagi és szociális szerkezetének fejlődése és az emberek közötti viszonyok további humanizálása közötti kölcsönös függőséget.”

Az alaptalan, felületes és áltudományos társadalombírálat továbbra is társadalmi cselekvés marad, de nem kétséges, hogy milyen politikai előjellel. Az ilyen társadalombírálok közé sorolja Kardelj azokat is, akik megkísérlik adott személyekhez kötni a bürokratizmust, méghozzá úgy, hogy alantas politikai harcot indítanak, elvtelen politikai viaskodást szítanak bizonyos klikkek és csoportosulások között, ami szerintük a politikai rendszer demokratizmusának a fémjelzése. „Ez a kritika — állapítja meg Kardelj a továbbiakban (12. l.) — néha közvetlenül szocialistaellenes és megkísérli egész politikai rendszerünk vívmányainak a kétségbevonását, csorbítja a Kommunista Szövetség szerepét azzal a hamis indoklással, hogy szerepében rejlik a bürokratizmus forrása. Ehelyett pedig a klasszikus burzsoá rendszer képviselői demokráciáját kínálja fel, ami a bürokratizmus ellentéte kellene hogy legyen, holott csak annak igenlése, új formában.”

A felszínes bírálatot elutasítva, amely a bürokratizmus bírálatát előszörban a tisztségviselőkhez köti, Kardelj nem huny szemet a szubjektivista-liberális bírálattal párhuzamosan létező másik konzervatív irányzat előtt sem, amely szintén jelen van társadalombírálatunkban a bürokratizmus elmarasztalásakor. Megállapítja, hogy „a bürokratizmus elleni láрма teljesen értelmetlenné válik, amennyiben a tisztségek és tisztségviselők elítélésére szorítkozik”, de a szubjektivista bírálat zenekarában jelentkeznek olyan hangok is, amelyek (16. l.) „igencsak meglepők”. Ezek a következőkben foglalhatók össze: a bürokratizmus elleni harc vagy értelmetlen, vagy politikai blöff: a társadalomnak valójában szüksége van arra, hogy küzdjünk egy minőségibb, alkalmasabb és hatékonyabb bürokratizmusért.”

A hamis, társadalmilag alaptalan szubjektivista társadalombírálattal szemben hívja fel a figyelmet Kardelj; a bürokratizmusra is, amely a maga konzervativizmusával a társadalmilag meghaladott helyzeteket, előnyöket és csoportérdekeket védelmezi. Az ilyen természetű konzervatív ellenszegülés a tudományosan megalapozott társadalombírálatot egészében is elveti. Egyben a bírálat kifejtése során lehetséges tévedés szabadságáért is síkraszáll, de ami nem idézhet elő szabadjára engedett konfrontációt, hanem igényli a tudományosság síkján ható szervezett szocialista erők tevőleges jelenlétét és részvételét azért, hogy valójában építő jellegű dialógus és véleményharc alakuljon ki és nem konfliktusok, melyeknek csak visszahúzó, reakciós hatásuk lehet.

Az első kérdésre, a bürokratikus indítékú szembeszállásra Kardelj válasza a következő (36. l.): „Természetesen annak megítélésében, hogy melyik bírálat szocialista és melyik nem, az emberek tévedhetnek és hibázhatnak reagálásukban. Mi több, a társadalombírálat minden szub-

jektivista megítélésében súlyos torzulások is lehetségesek és fennforog a veszély, hogy a szocializmus védelmének örve alatt a társadalombírálatot egészében nyomásnak vessék alá a konzervatív, a túlhaladott érdekében, bizonyos önző és részérdekek, anyagi előnyök és hasonlók védelmében. Az ilyen természetű tévedések és torzulások éppúgy lehetségesek, mint ahogy lehetséges a kifejezetten hibás és a valóságtól elszakadt bírálat olyan szerzők tollából, akik különben személy szerint kétségtelenül szocialista irányzatúak lehetnek.”

A másik kérdésről, az építő jellegű bírálat kialakulásáról, s ezzel kapcsolatban a szocialista társadalmi erők szerepvállalásáról magában a valós társadalmi folyamatokban és a folyamatok marxista társadalombírálatában, Kardelj így ír (36—37. l.): „Viszont, amennyire igaz az, hogy a társadalmi akció szubjektív részvevői tévedhetnek és hibázhatnak a bírálat megítélésében, annyira veszélyes volna a szocialista erők részéről, ha az ilyen hibáktól való félelmükben lemondának történelmi felelősségükről a szocialista viszonyok létezését és továbbfejlesztését illetően, s magukat és a társadalmat átengednék az ösztönös konfliktusoknak. Egyes szerzők, igaz úgy vélik, hogy éppenséggel az ösztönszerű konfliktusok ilyen folyamata a valóságos demokráciát eredményezné. De az ilyen vélekedés hatalmas tévedés, amelyet csak azok követhetnek el, akik számára a társadalmi élet objektív törvényszerűségei — az ismeretlenség birodalmát jelentik. Mert a konfliktus következménye a mi körülményeink között csakis reakciók lehet. Ezért a társadalmi fejlődés elkötelezett kritikusa mindenkor ellene szegül annak a gyakorlatnak, amely lemarad, de annak a bírálatnak is, amely visszahúzza vagy eltorzítja a gyakorlatot.”

Kardelj elveti az egyoldalúságot palástoló, a tényleges társadalmi valóságtól elrugaszkodó és talaját vesztett társadalombírálatot. Erről Kardelj — némi szerénységgel — a következőket írja (124—125. l.): „Nincs szándékomban a filozófiába bocsátkozni, mert ez nem szakmám. Ám nem kell a filozófia professzorának lenni ahhoz, hogy lássuk: a dialektika lényege nem az ellentmondásokban, hanem az ellentmondások *egységében* van. A »létező« tagadása nem jelentheti valaminek a »létezőn« kívüli tagadását, hanem annak, ami benne létezik, mint a »létező« alkotórésze. Ezért az átmenet a »létezőről« az »újra« nem valósítható meg a létező pusztá tagadásával, hanem csakis az *ellentmondások egységének* dialektikus fejlődésével és a mennyiségi változtatásokkal. Ez egyben azt is megmagyarázza, hogy miért lehetetlen biztosítani a társadalmi haladás folytonosságát a »létező« kiküszöbölésével, hanem csak az újnak a meg-lévőben való keletkezése által. Végére is tudott, hogy a »létező« akár-milyen »külső« tagadásával megszakadna a szerves élet folytonossága. Dialektikus tagadása csakis a benne foglalt újnak csírája révén valósítható meg. Ezért az élet folytonosságában a régi nem »vethető el« mind-addig, amíg az »új« tőle függ.”

Az ilyen dialektikus gondolatmenet alapján Kardelj nemcsak a társadalombírálat tudományosságát és alkotó jellegét szorgalmazza, de a tár-

sadalmi fejlődésre gyakorolt hatása tükrében is értékeli és értelmezi. Így fogalmazza meg Marxnak a minden létező bírálataról szóló tételét (34. l.):

„A minden létező bírálata ezek szerint az alkotó tudományos tevékenység számára nem jelentheti a minden létező megkérdőjelezését, hanem a kritikai jelenlétét az adott időszak minden fejlődési folyamatában, azzal, hogy a létező egyes elemeit nem értékeli statikusan, hanem a fejlődési folyamatban betöltött konkrét szerepe szerint. Csakis így állapíthatja meg a társadalombírálat, mit kell a létezőben bíráltnia, hogy ezáltal valóban az eltorzulást, a maradiságot és a lemaradást célozza meg, ne pedig a holnap csíráit. Sajnos, kritikaink jó része véletlenül vagy tudatosan, éppen azt támadja, ami a leghaladóbb társadalmunkban.

Természetesen a bírálattól nem várhatjuk el vagy követelhetjük meg, hogy mentes legyen a tévedésektől és a spontán reagálásoktól, vagy hogy csak azt ítélje el, ami kiérdemelte az általános társadalmi értékelés szerint az elmarasztalást. Tévedni mindenkinek szabad, így a társadalombírálatnak is. Nem dicsekedhetünk jó társadalombírálattal, ha nem ismerjük el neki is a tévedési jogát...”

Mindennek ellenére Kardelj hangsúlyozza a marxista ismeretelméleti tételt, az elméleti megismerés és a gyakorlat totalitását, mint alapfeltételt annak, hogy a társadalombírálat valóban tudományos és forradalmi tevékenység legyen. A gyakorlattal való szerves kapcsolata érdekében idézi Marx idevágó álláspontját, amelyet F. A. Sorgéhoz (1877. október 19-én) intézett levelében fejtett ki (144. l.):

„A lassalleánusokkal kötött kompromisszum kompromisszumhoz vezetett további felemás elemekkel is..., de ezenkívül is a félig érett diákok és a bölcsnél is bölcsőbb doktorok egész bandájával, akik a szocializmusnak »magasabb, ideális« fordulatot akarnak adni, azaz a materialista bázist (amely komoly tanulmányokat követel, ha azon akar valaki dolgozni) modern mitológiával akarják helyettesíteni, az Igazság, Szabadság, Egyenlőség és Testvériség istennőivel. Ennek az egyik irányzatnak egyik képviselője dr. Hödlberg úr, aki a »Zukunft«-ot kiadja és »bevásárolta« magát a pártba — feltételezem, hogy a »legnemesebb« szándékkal, csak hogy én fütyülök a »szándékra«. Nyomorúságosabb valami, mint az ő »Zukunft«-jának programja, ritkán látott napvilágot ennyi »szerény döllyfel«.”¹²

Az idézethez Kardelj még hozzáfűzi (145. l.): „Mi maradt meg a marxizmus számos bírálójából? Még a nevük sem maradt fenn. A marxizmus viszont megmaradt, mert a marxizmus tudomány, a mitológia pedig csak mitológia.”

Kardelj társadalombírálatának az összegezésekor nem kerülhetjük meg a JKSZ Központi Bizottságának azt a beszámolóját sem, amelyet a XII. pártkongresszus (1982) elé terjesztett. A beszámoló bevezető része ugyanis Tito és Kardelj elvtárs életművét is értékelte: „Kardelj a kritikában nem a valóság tagadásának közönséges eszközét látta, hanem azt az eszközt, ami lehetővé teszi újabb megismerések kialakítását a szocializmus fejlődésének további útjairól. Az ilyen társadalmi értelemmel és felelős-

séggel telített kritika megszűnik eszköz lenni a hatalomért vívott harcban, s ehelyett az egyenjogú emberek közötti véleményharc formáját ölti magára.”¹³

Kardelj 1966-ban megjelent *Jegyzetek társadalombírálatunkról* című művében a tudományos, illetve a tudományos igényű társadalombírálattal foglalkozik. De megállapítja (189—190. l.): „Én szinte kizárólag az elméleti és tudományos társadalombírálatunkkal foglalkoztam. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az empirikus bírálat kérdései és a véleményharc mindennapi politikai gyakorlatunkban nem érdemelné meg az alapos kritikai elemzést. Bizonyára hasonló törekvéseket fednénk fel ezen a területen is mind az eszmei, mind az elméleti bírálatban is. Ezenkívül kénytelenek lennénk megállapítani, hogy a véleményharc eszközei, szervezeti formái és módszerei, valamint a társadalmi élet egyes kérdéseinek nyilvános tisztázása és értelmezése ezen a területen még fejletlenebb, mint annak a kritikának a területén, amelyről szó volt írásunkban.”

Nehéz Kardeljnak a minden létező bírálatára vonatkozó elképzelését különválasztani azoktól a nézeteitől, amelyek a társadalombírálat egészére vonatkoznak, mint olyan tudományos tevékenységre, amely egyben felelős társadalmi cselekvés is. Ezekhez a nézeteihez szorosan kapcsolódik azoknak a társadalmi valóságunkban jelenlevő eszmei áramlatoknak és társadalmi jellegüknek az elemzése, amelyek nem korlátozódnak csupán a tudományos tevékenység területére.

Kardelj tehát társadalombírálatunk egy meghatározott fejlődési szakaszának az elemzésével maradandót alkotott. Bizonyítja ezt elsősorban, hogy a mai olvasó számára is sokatmondók fejtegetései.

Jegyzetek

¹ Edvard Kardelj: *Beleške o našoj društvenoj kritici*. Kultura, Beograd, 1966, 198. l.

² Edvard Kardelj: *Izbor iz dela, V., Društvena kritika*. Izdavački centar Komunist, Beograd, 1979, 258. l. (Az idézett megjegyzések... az 55—145. oldalakon).

³ Lásd: *Bibliografija Edvarda Kardelja, Pripravila in uredila Stefka Bulovec*; Založba CZDO Komunist — TOŽD; Ljubljana, 1980.

⁴ E. Kardelj: *Beleške o našoj društvenoj kritici*. Kultura, Beograd, 1966. 5. és 9. lap. — A továbbiakban, amennyiben az utalás vagy az idézet az ebben a jegyzetben idézett 1966-ban megjelent könyv szövegére vonatkozik, a folyó szövegben lesz feltüntetve, zárójelbe foglalva a megfelelő oldalakat az 1966-ban kiadott könyv szövege alapján.

⁵ *Allgemeine Literatur-Zeitung*, 1844 V. és VI. szám; K. Marx és F. Engels művei. 27. kötet, Levelek 1842—1851. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971. 402. l.

⁶ K. Marx és F. Engels művei 27. kötet, Levelek 1842—1851. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971. 402. l.

⁷ Uo.: 401—402. l.

- ⁸ Žika Minović: Čitajući Kardelja, Prilog proučavanju društvene misli i revolucionarne akcije Edvarda Kardelja. Narodna knjiga, Beograd, 1982. 311. l.
- ⁹ Značaj marksističke literature za teoriju i praksu socijalističkog samoupravljanja (Savez komunista — najoštriji kritičar naše prakse), megjelentetve: E. Kardelj, Izbor iz dela, V. Društvena kritika. Beograd, 1979. 219. l.
- ¹⁰ Savez komunista i nauka, Leközölve: E. Kardelj Izbor iz dela, V. Društvena kritika. Beograd, 1979. 169. l.
- ¹¹ Ojektivne zakonitosti društvenog razvoja i udruženi rad. Megjelentetve: Problemi privrednog razvoja i privrednog sistema Jugoslavije (Ekonomski institut Zagreb) Svezak 2.; „Informator” Zagreb, 1982. 5. l. (Bakarić az itt „tökölkő”-val fordított kifejezést szerbhorvát nyelven a „luftiguzi”-val jelöli.)
- ¹² K. Marx és F. Engels művei 34. kötet, Levelek 1878—1880., Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975. 298. l.
- ¹³ A JKSZ Központi Bizottsága jelentése a JKSZ Központi Bizottságának tevékenységéről és a JKSZ tevékenységének alapvető jellegzetességei a Jugoszláv Kommunista Szövetség XI. és XII. kongresszusa közötti időszakban. Belgrád, 1982. március (a Kommunista melléklete, Újvidék), 11. l.

Rezime

Marksova teza o bespoštrednoj kritici svega postojećeg u poimanju Kardeljevog stvaralaštva

U radu se ističe da se Kardelj izričito i detaljnije bavio Marksovom tezom o bespoštrednoj kritici svega postojećeg u sklopu svog dela pod naslovom „Beleške o našoj društvenoj kritici” objavljene 1966. godine. Ističe se da Kardeljevo poimanje polazi od izvornih stanovišta Marksa o društvenoj kritici posmatrano u svetlu naše sopstvene društvene prakse i teorije u Jugoslaviji. Kardelj pristupa problematici društvene kritike tako da razmatra naučnu kritiku, ili barem onu koja pretenduje da bude naučna kritika samoupravnog socijalističkog društva u Jugoslaviji. To ne znači da kako Kardelj ukazuje „problem empirijske kritike i borbe mišljenja u svakidašnjoj političkoj praksi ne zaslužuje temeljno kritičko razmatranje”. Za Kardelja kritika društva je prevashodan društveni čin, a naučna kritika je onda istinska, ako je i stvaralačka i sposobna da uočava ono što nastaje u svakom zanku i predstavlja perspektivu našeg razvojnog puta. Kardelj, zajedno sa Marksom, odbacuje prostu negaciju postojećeg. Da bi društvena kritika bila stvarno naučna i stvaralački društveni akt, mora biti unutar postojećeg, i u stanju da bude verifikovana društvenom stvarnošću. Pozivajući se na Marksa, Kardelj odbacuje jalovu i apstraktnu kritiku društva koja često, svesno ili nesvesno, stavlja se i u službu ciljeva koja pokušavaju da unazađuju društvene odnose u Jugoslaviji uprkos njihove marksističke ili druge privredne naučno-filozofske frazeologije. U radu se prikazuje Kardeljeva analiza osnovnih tendencija u društvenoj kritici u nas. Ističe se da Kardeljevo produbljeno poimanje Marksove teze i opšteg shvatanja kritike društva čini izlaganje Kardelja i danas aktuelnim i inspirativnim.

Summary

The Interpretation of the Marxian Thesis of „Merciless Criticism of All that Exists” in Edvard Kardelj's Work

In this retrospect the author underlines that E. Kardelj in his work under the title „Beleške o našoj društvenoj kritici” (Notes on our Social Criticism) published in the year 1966, was extremely and to the details occupied with the Marxian thesis of „merciless criticism of all that exists”. The author points to the fact that Kardelj's comprehension starts from the authentic Marxian standpoint about social criticism seen in the light of our own social theory and practice in Yugoslavia. E. Kardelj approaches the problem of social criticism so that he first examines scientific criticism or of the Selfmanaging Socialistic Society in Yugoslavia, at least criticism that pretends to be scientific. This approach doesn't mean — as Kardelj points out — „that the problem of empirical criticism and the problem of the clash of opinions in the everyday political practice doesn't deserve a thorough critical consideration.” For Kardelj, social criticism is first of all a social act, and scientific criticism is only true when it is creative and able to see all that originates in every germ and stands for as a perspective for our social development. Kardelj, as Marx does, rejects the plain negation of all that exists. For social criticism to be basically scientific and a creative act, it should operate inside the existent and it should stand the verification of social reality. Quoting Marx, E. Kardelj rejects futile and abstract social criticism, which often consciously or unconsciously serve aims that try to hold back social relations in Yugoslavia in spite of their Marxist or other quasi scientific/philosophical phraseology. In this paper we have a presentation of Kardelj's analysis of basic tendencies in social criticism in Yugoslavia. Kardelj's deep understanding of the Marxian thesis and the universal comprehension of social criticism is emphasized in this retrospect, which makes Kardelj's presentation relevant and inspired even today.